

УДК 821 (100)

Артур Малиновський
ORCID: 0000-0001-5687-6413

БІЛІНГВІЗМ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНОГО ТРАНСФЕРУ

Білінгвізм розглянуто як комунікативний простір, в якому співіснують офіційне та альтернативне мовлення, імперський дискурс і антиколоніальна риторика. Напруження між ними створює ґрунт для численних тропів постколоніального мовлення, якому властива підризна, самовикривальна тональність, прихований пафос розвінчання шанобливого ставлення до панівної мови. Ідеться також про визрівання української літератури національною мовою в умовах гібридної ідентичності, інтеграції вищих прошарків суспільства в імперські кола. Простежено асиметричні відносини між ототожнюванням себе з імперією, сюжетами службових кар'єр, офіційних біографій і незалежною мовною поведінкою, ментальним простором. Виявлені розподібнення між слідуванням спотвореному національно-психологічному комплексу малоросійства та історичною пам'яттю про етнічне коріння, місця постання українського державотворення і зв'язку з предковічними традиціями. У схрещенні цих складових народжується феномен маргінальності з практично невіддільними центром і периферією, які постійно перетинаються і витворюють явища диглосії, мультилінгвальності, мовної інтерференції. Взаємодія мови-донора і мови-реципієнта відбувається за принципом трансферу, впізнавання, засвоєння на маргінесах дискурсу влади та його перетворення в мовлення з протиставними значеннями. Складна мовна карта України ілюструє перманентність імперської політики, яка, немов дволикий Янус, лише змінювала форми своєї присутності на підлеглих територіях і згідно з кон'юнктурою пересувала асиміляційні кордони то в бік цілковитого поглинання, привласнення, то в бік позірної демонстрації етнічної окремішності, відмінності українців. Застосування методології трансферу дозволяє зрозуміти складність сьогоденних інтеграційних процесів в Україні в контексті культурно-історичної ситуації першої половини ХІХ століття.

***Ключові слова** білінгвізм, гібридна ідентичність, імперська імагологія, креолізація, культурний трансфер.*

DOI 10.34079/2415-3168-2025-18-33-49-60

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Двомовність стає важливим чинником, зумовленим відносинами панування-підпорядкування, поляризацією культурної вищості і нижчості, меншовартості. Наділення різними статусами офіційної імперської мови із гнучкою і розвинутою лексико-граматичною будовою і начебто обмеженої, придатної лише для побутового вжитку місцевої говірки спричиняє драматичну колізію культури. Вона стає ключем до розуміння української колоніальної ситуації, складовою тезаурусу епохи, в якій двомовність передбачає не паритетне співіснування двох мовних стихій, а радше їхнє творче конкурування.

Не лише поодинокі декларації нелітературності української мови, як, наприклад, відома суперечка між Г. Квіткою і П. Гулаком-Артемовським або ремствування П. Куліша з приводу нерозвиненості лексики на позначення абстрактних понять («как бы выразиться по-народному о предметах, чуждых народу покамест»), але й навіть визнання екстериторіальності національної культури і слова, уваги до них вищих кіл суспільства однаково вкладаються в колоніальну парадигму. Є. Гребінка описує окремі острівки української мови в петербурзьких колах: «Петербург есть колония образованных малороссиян. Все присутственные места, все академии, все университеты наводнены земляками, и при определении человека на службу малоросс обращает особое внимание как un homme d'esprit... государыня выезжает четверкою лошадей, и

на запятках наши два малороссийские камер-казака. Государь часто, говорят, шутит с ними на малороссийском языке» (Гребінка 566). Зрозуміло, цей пасаж із словом-терміном “колонія” чітко окреслює межі українського як *іншого*, екзотизуючи його як етнічне вкраплення на загальноімперській мапі. Пафос підпорядкування та усвідомлення місця *свої* культури у відведеній страті втілюється як типовий колоніальний наратив. Твердження про присутність українського, необхідність його розвитку і впровадження в письмо, прозаїку є нічим іншим, як інверсією повсюдного використання російської мови. П. Баррі зазначає: «Це шанобливе ставлення до мови означає, що мовний інвентар належить комусь іншому, і тому його не можна переставляти без дозволу. Деякі постколоніальні письменники дійшли висновку, що мова колонізатора назавжди зіпсована і писати нею означає мовчазно погоджуватись із колоніальними структурами» (Баррі, 2008, с. 232).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема білінгвізму в літературі висвітлюється передовсім у контексті постколоніальної критики. Проблемі інтерференції та двомовності в тезаурусі означеної доби присвячено чимало праць літературознавців (Б. Бакула, Ю. Барабаш (2013), П. Баррі (2008), Г. Бгабга, О. Глотов, Т. Гундорова, М. Ільницький (2014), Д. Колодзейчик (2014), М. Шкандрій, Л. Ушкалов), котрі досліджують механізми декодування, розчаклування і демаскування слова імперії на територіях підлеглих околиць. Різні типи міжтекстової взаємодії під кутом зору культурного трансферу розглядає М. Шкандрій зазначає: «Високий ступінь білінгвізму в українській літературі давав українцям, байдуже, якою вони мовою писали, змогу використовувати *російсько-українську інтертекстуальність*» (Шкандрій, 2004, с. 408).

Актуальність дослідження. Вибір української прози першої половини XIX століття об'єктом дослідження зумовлений давньою потребою перегляду літературного канону, з'ясуванням ролі деканонізації у зародженні нового прозопису. Розв'язання цих питань з погляду антропології нової української прози сприяє залученню раніше обійдених увагою периферійних явищ, які посутньо увиразнюють саму природу літератури, її творчі практики, художньо-естетичні інтенції. Побачена під новим кутом зору, проза українських письменників, зокрема й російськомовна, постає як складне суперечливе явище в умовах культурної амнезії, національного наративу, імперської лояльності, мімікрії, духовного ескапізму, білінгвізму, гібридної ідентичності, креолізації.

Метою роботи є комплексне дослідження української прози першої половини XIX ст. як перехідної системи, побудованої на створенні принципово нової художньої антропології в умовах білінгвізму.

Завдання дослідження. Дослідити мовленнєві коди імперії в аспекті націєрозповідності, поезики і риторики творів, специфічної українсько-російської інтертекстуальності; визначити шляхи її постколоніальної деконструкції.

Виклад основного матеріалу. Подібний стан речей характеризувався внутрішньою конфліктністю і напруженням, тому мав обов'язково «вибухнути» в низці протилежних антиколоніальних тенденцій. Периферійні зони культури повинні переміститися в ядерні її глибини, уявний діалект, говірка («малороссийское наречие») демонструють рецепційний зсув у метропольній свідомості і є нічим іншим, як інверсією глибоко народної автентичної живої мови. Саме цією мовою твориться канон української прози, втілений у своєрідному ансамблі «Малороссийских повестей, рассказываемых Грицьком Основьяненко». Їх особлива цінність у тому, що Квітка віднайшов адекватні кореляції художнього предмету, теми зі способом висловлювання, омовлення його денотативних властивостей. Слово стає фактурним за рахунок насичення фольклорною ритмомелодикою і звучання емоційного камертону української душі. Автор довів, що «от малороссийского языка можно расстрогаться», а той-таки Гребінка в рецензії на книжку наголосив: «Прочитав ныне “Повести” Основьяненки, жалею о тех, которые не знают этого языка. Они лишены истинного наслаждения» (Гребінка, 1981, с. 473). Шлях до національної літератури через вироблення стилістичної норми, узгодження граматики мови з граматикою людської поведінки, застосування мовного інструментарію для вивчення відмінностей *свої* картини світу відтворює логіку постколоніального мислення. Мова як декодування стану залежності фіксує перехід від *адаптації* до *майстерності*, коли

«колоніальний письменник є незалежним “знавцем” форми, а не скромним учнем, як на першому рівні, чи просто користувачем другого рівня» (Баррі, 2008, с. 233).

Таке вивільнення слова з-під тягара вторинності, емансипація вбік індивідуального, ненормативного розвою його естетичних якостей уможлиблює «міжкультурний» діалог як підґрунтя постколоніалізму. Інакше кажучи, здійснюється *перенесення* колоніальної ситуації на рівень її інтерпретації з подальшим використанням в антиколоніальній позиції. Діалектику цього процесу влучно сформулював М. Павлишин: «Антиколоніальні стратегії об'єднує структура заперечення – переставлення з ніг на голову – колишніх колоніальних аргументів та цінностей» (Павлишин, 1997, с. 227). Однак це «переставлення» не просто дія інерції, а майже тектонічний зсув із низкою позитивних наслідків. Відбувається немовби захоплення колоніально-імперського в орбіту національного, послідовне розвінчання стану залежності засобами мови, ба більше, його деконструкція, вивертання в нещадній і всепоглинаючій мовленнєвій дискурсії. Перенесення, як вважає польська дослідниця Д. Колодзейчик, «передовсім жест свободи – емансипації від необхідності точної копії (колоніальної мімікрії) до досягнення здатності існування в мові – до досягнення різниці, через яку мова (імперська) залишається незалежною». Йдеться про те, що мова метрополії, яка «стає засобом виразності в (пост) колоніальному культурному просторі перестає бути власністю імперії» (Kołodziejczyk, 2014, с. 26). Отже, навіть політичні та ідеологічні колізії, протистояння переводяться в площину творчого переосмислення, а притаманний їм критичний запал пом'якшується культурними інтенціями, грою, різновекторними проєкціями, множинністю тлумачень.

Є всі підстави вбачати в цьому перенесенні дію трансферу, в межах якого очищене від нашарувань котляревщини українське слово і відірване від ідеології, застосоване до відтворення українських реалій, а тому конвенційне і багато в чому деформоване російське слово співіснують на засадах творчої конкуренції, полеміки, в полі асиметричних відносин між мовою і референтним простором. Цей серединний, маргінальний статус російськомовної стратегії в українських письменників, загалом-то, культурно периферійного явища дозволяє говорити про ту саму адаптацію як першоумову міжкультурного діалогу. Цікаво, що письменники до них вдаються всередині тексту у вельми колоритних імаготипах, суцільному осмішуванні малоросійства як спотвореної моделі національної поведінки і відвертому висміюванні антиповедінки, яка є уособленням чужого і ворожого. Прикметно, що ці опозиції знаходять розгорнуте втілення в російськомовних текстах української прози, створюючи зону смислової турбулентності, розподібнення між предметом і засобами його відтворення. Виявляється, емблематика імперського як негативного подається його ж мовою, що уможлиблюється низкою пародійних прийомів і своєрідним суржигом, ідіолектом цієї мови. Очевидно, на зламі літературної норми і суто ментальній деформації мови на граматичному рівні утворюється проміжок, в якому клекотить і «виварюється» постколоніальне інакомовлення, підривний інструментарій підтексту. Така подвійність непривабливого висвітлення імперського в межах його ж риторики була не лише езоповим прийомом, прихованою комунікацією, але й підсилювала, концентрувала антиколоніальний пафос.

Проза Квітки-Основ'яненка вельми характерне з цього огляду явище, в якому пародіювання і стилізації визначають, так би мовити, «політику» тексту, тип міжтекстової взаємодії з образами і творами російської літератури. Перший український прозаїк іде шляхом вторинного моделювання відомих у літературі і закріплених у суспільній свідомості сюжетів і стереотипів, створюючи в такий спосіб надбудови смислу, контроверсійні художні рішення. Тому це аж ніяк не белетристика або другорядні з точки зору художності тексти. Доцільніше вести мову про запрограмовану текстову стратегію, котра дозволяла б вилуцитувати з цілої низки майстерно зліплених літературних масок та ігрових інтенцій глибинний національний зміст. На демаскуванні побудовані «Письма к издателям», «Письма к Лужницкому Старцу», «Званные гости», «Мемуары Евстратия Мякушкина». Притаманне їм фейлетонне начало лише увиразнює контроверсійність, підкреслену відмінність від текстів схожого спрямування в російській літературі. Недарма проблема авторської атрибуції, особливо щодо Лужницького Старця, постає надто актуальною і вагомою саме у відношенні розмежування тексту і денотату, тексту та інтертексту, оригіналу та іронічно виписаної копії. У Квітки пародіюється не лише

недорікуватість, беспорядність і недолугість кондового Фалалея Повінухіна, але й сам прототекст «Листів Фалалея» М. Новікова як кодифікації невігластва і звиродніння дворянства. Подвійна полеміка на референтному і комунікативному рівнях твору стає улюбленим прийомом обігрування, набуває рис метатекстуальності як вельми гнучкої стратегії порівнянь, утверджень і заперечень, пошуку відмінностей і схожостей. Євстратій Мякушкін складає рецепт «модного» роману, який мав би бути пародією на тривіальну риторичну тодішньої словесності, зокрема, на готичний роман та зразки його наслідування в російській літературі. Проте сам автор «мемуарів» теж стає об'єктом пародіювання. Гра на межі денотату і сигніфікату, на різних рівнях рецепції свідчить про надмірну увагу до сфери текстуальності, в якій співіснують видиме і невидиме, декларативне і приховане, художній предмет і контекст, його периферійна зона. Окрему групу складають твори, зосереджені на безпосередньому зображенні колонізації в історичних перипетіях: «Головатый», «Основание Харькова», «Татарские набеги», «1812 год в провинции». Постколоніальний зріз цих творів вилуцується з урахуванням подвійної ідентичності, приналежності до світу колонізатора і колонізованого, що зумовлює «нетривку природу особистої й гендерної ідентичності, змінні “полівалентні” суперечливі потоки значень у текстах» (Баррі, 2008, с. 233). Із цього кола закономірно виключаються наративи з увиразненою пропагандистською складовою, без двозначностей і недомовленостей, натомість з монологічною інстанцією промовляння від імені влади («Листи до любезних земляків», «Бессрочный»).

Вельми цікавий приклад контрверсійного бачення історії поки що в межах імперських горизонтів являє собою Є. Гребінка, який художньо опрацьовує і затушкує романтичними барвами епізод з «Історії Русів» («Нежинский полковник Золотаренко») та щедро експлуатує фольклорну епіку в оспівуванні козацької героїки («Чайковський»). Критичні інтенції прориваються навіть крізь ідеалізацію Потьомкіна як історичного діяча, показаного не лише в двірцевому, парадному житті, а й у камерній приватній сфері. На тлі невідповідності меркантильної петербурзької дійсності патріархально-патерналістській ідеології періоду становлення імперії оприявнюється стратегія її розвінчання («Искатель места»). Потужним масивом не так антиколоніальної спрямованості, як *деконструкції* колоніального постають повісті Шевченка, від автоінтерпретацій власних творів («Наймичка», «Варнак», «Княгиня»), до полеміки на жанровому рівні із сентименталістськими формами імперської графоманії («Прогулка с удовольствием и не без морали») і картографування окраїнних фронтів із показом згубного впливу московщини («Близнецы»), прихованих за академічною презентабельністю і парадністю історіософських ламентаций і роздумів («Художник»), істотно відмінного від російської літератури трактування феномену нещасної свідомості на тлі трагедії кріпосництва («Музыкант») і деморалізуючої солдатчини («Несчастный»).

Пристосування російськомовної стилістики для відтворення породжених імперією українських реалій було для письменника не лише «зигзагом у його особистій та творчій долі, островом в україномовному морі» (Барабаш, 2013, с. 240), але й справжнім трансфером із складними відношеннями *диглосії* як динамічної незбалансованої двомовності. Досвід колоніальних практик та еміграції підтверджує численні приклади співіснування мов за принципом функціональності, залежно від сфери застосування. За неписаними правилами мови ділилися на поетичні і прозові, чоловічі і жіночі, мертві («сплячі») і живі, розмовні, з новими літературними нормами. У всьому цьому спектрі взаємодій і опозицій виокремлюються найбільш продуктивні перехідні явища.

У літературі ці слова стають концептами, означеннями національно-культурних комплексів, упізнаваними територіальними маркерами. Вживаний українськими і російськими письменниками топонім «Малоросія» не має чіткого термінологічного визначення, натомість виникає внаслідок історичної асоціації з традицією називання малим первинного, автохтонного, а великим окраїнних територій, околиці (опозиція «мала Еллада» – «Еллада велика», метрополія – колонія). Через візантійське посередництво ця традиція перекочувала в топоніміку Київської держави як «малої Русі», центру і «великої Русі» як північно-східної периферії. З плином часу історична семантика затушувалася пейоративним відтінком. Як зазначає Ю. Барабаш, «в імперській свідомості словосполучення “Малая Россия” зберігало специфічну другорядність, підпорядкованість, що не могло не викликати і таки викликало контрреакцію» (Барабаш, 2013,

с. 577). Однак ідеологічно деформований топонім міцно і надовго закріпився в суспільній свідомості як фронтрна ознака віддалених субтериторій «уявних спільнот», сконструйованих за імагологічним принципом з лівовою часткою ідилізації і міфологізації. Похідний етнонім «малорос» стає синонімом вторинності і меншовартості, за висловом М. Грушевського, «духовного холопства, холуйства раба», синдрому пристосування та інтеграції в імперські структури. Виключно вдале формулювання з точки зору механізмів колонізації і поневолення, деформації національної свідомості зсередини, на основі політики виробництва культурних знаків «навиворіт» запропонував Є. Маланюк у своєму есеї «Малоросійство»: «Це – тип національно-дефективний, скалічений психічно, духово, а – в наслідках, часом – і расово. На нашій Батьківщині, головним історичним родовищі цього людського типу, він набрав особливо патологічного і зовсім не такого простого характеру, як, на перший погляд, здавалося б. Завдяки такому, а не іншому перебігові історичного часу на нашій землі, тип малороса ставав (принаймні, по містечках і містах) масовим, а що найгірше, традиційним» (Маланюк, 2015, с. 30).

Ясна річ, послідовна традиція осмислення малоросійства як аморфного національного гібриду, потворного покруча Ю. Барабашем, М. Хвильовим, Є. Маланюком, І. Дзюбою, Є. Сверстюком, М. Рябчуком та ін. спровокована саме імперською його репрезентацією, вкладеними в цей зліплений концепт негативними смислами. Мова тут відіграє рішучу роль, беручи участь у «виробництві», санкціонованою самою імперією імагологічної проєкції національного образу, подарованого у спадок з метою зачаклування і поневолення. Мова – це метафора політичних акцій та ідеологічного впливу, агент трансферу і нав'язування цілком легітимного статусу етнічного відгалуження. Саме в умовах диглосії як мовної асиметрії, цього різновиду білінгвізму уможливорюється пейоративність, певне відхилення від норми, конвенційні відношення між денотатом і його конотативним ореолом. Амплітуда вилученого імперією з історичної семантики терміну «Малоросія» як політичної метафори доволі широка: від нейтрального слововживання, замилювання окраїнною екзотикою до іронічно-поблажливої тональності і навіть їдкою висміювання національних вад. Усю палітру відтінків знаходимо вже у прозі першої половини ХІХ століття.

Імперська імагологія спроектувала і «пересадила» на український ґрунт той образ, який хотіла бачити на дистанції і який повністю відповідав її «горизонту очікування». Таке культурне перенесення цілком відповідало «географічній» настанові на територіальне та інтелектуальне захоплення шляхом демонстрації удаваного культурного обміну. Добровільне прийняття малоросійства як наслідок зваблення імперськими привілеями відбиває діалектику лабільної експансії, здійснюваної, як сказав би Е. Саїд, в річищі «переплетених територій, переплутаних історій». Ефект плетива, накладений на володарювання, підкорення, невсипущий контроль визначає сутність імперської політики. «Як ніхто не може існувати поза межами географії, так само ніхто не може бути зовсім вільним від боротьби за географію. Це складна й цікава боротьба, адже йдеться не тільки про солдатів і гармати, а про ідеї, форми, образи та уявлення» (Саїд, 2007, с. 42). Зрозуміла річ, за цим уявним концептом стояла виважена, продумана до дрібниць і структурована на політичному, етнічному, конфесійному і культурному рівнях інтеграція українських еліт у вищі дворянські кола. Акцентована Є. Маланюком тривалість витворення знаків вторинності переконливою імперською риторикою знаходить своє підтвердження і в обґрунтуванні складного багаторівневого перетворення *мазепинців* на *малоросів* віденським істориком А. Капелером. Послідовна кооптація козацької верхівки в державні інститути і конвергенція з династією призвела до акультурації і стирання етнічних відмінностей. Інтегровані за принципом політичної лояльності новоспечені малороси наближалися до вищої владної піраміди, переставали бути опозицією, а навпаки, розташовувались за системою концентричних кіл першими, хто підтримував імперський імідж. Такі міграції всередині імперії підтверджували «привабливість сходження по лінії асиміляції» (Капелер, 2001, с. 15). Пригадаймо з якою художньою фактурністю відтворив це «пересування» на ярмарок імперських вакансій Гоголь, протиставляючи «старые национальные, простосердечные и вместе богатые фамилии» «тем низким малороссиянам, которые выдираются из дегтярей, торгашей, наполняют, как саранча, палаты и присутственные места, дерут последнюю копейку с своих же земляков, наводняют Петербург ябедниками, наживают наконец капитал и торжественно прибавляют к фамилии

своей, оканчивающейся на *о*, слог *въ*» (Гоголь, 2008, с. 5).

Тому поняття колоніальності, на думку А. Капелера, не вичерпує сутності українсько-російських відносин і характеризує радше перманентний стан взаємозалежності метрополії і периферії. «Важлива відмінність від колоніальних країн Заходу полягає в тому, що у структурованій за становим принципом Російській імперії не було поділу на імперський російський панівний шар і неросійські нижні шари... Україна також не була класичною колонією Російської імперії. Не існувало як просторової, культурної та расової дистанції, так і правової дискримінації українців порівняно з росіянами...» (Капелер, 2001, с. 16). Незважаючи на дещо полемічний висновок вченого, потрібно пам'ятати, що імперія доволі складне утворення, яке не завжди збігається з поняттями панівної нації і колонізації. Вона не лише привласнює чуже, а й надає місця «розташування культури» *інших* на *своїй* території. Хоча, як зрештою виявляється, це теж форма впливу і привласнення. Семіотика імперії як продуманого розставлення знаків, культурного означування і картографування особливим чином відбивається на літературному процесі. На думку О. Ільницького, «“імперська культура” не припускає культурної гри з нульовою сумою, в яку постійно грали українські і російські критики і за допомогою якої культурні цінності та письменників (згадаймо Ореста Сомова, Євгена Гребінку, Григорія Квітку, Миколу Гоголя та інших) слід зарахувати або до однієї, або до другої “нації”, а саму “національність” тлумачать тільки у взаємозаперечних бінарних схемах. Цей підхід, звісно, не залишає місця для національної плинності, неясності або невизначеності, які були ознаками імперії» (Ільницький, 2014, с. 22).

Отже, йдеться якраз про ті проміжки і помежів'я, які створюють анклав культуриних взаємодій і картографують імперію як мозаїчний текст, аналог транснаціонального геополітичного утворення з почерговою зміною жорсткої підпорядкованості нетривким, лабільним переозначуванням, послабленням ієрархії. У такому розумінні імперії як *плавильного казана*, або *салатниці*, в якій при всьому змішуванні та інтеграції все ж таки спостерігаються вкраплення *відмінного, інонаціонального*, не асимільованого гегемоністським дискурсом. З цього випливає, що «“імперська культура” свідчить про існування в ній ранньої форми українства» (Ільницький, 2014, с. 23), що втілюється в різних формах зацікавленості національною культурою її носіями, модою на малоросійське в Петербурзі, поки що несміливими спробами звести її з вернакулярного, себто місцевого, тубільного просторіччя на рівень літературно кодифікованої мови. Ясна річ, мовний маркер є доволі опосередкованим, бо ж культура послуговується переважно *лінгва франка*, якою репрезентує себе імперія. Та все ж таки кризь тенета асиміляції прориваються помітні вкраплення українського, щоправда, відірваного від *своєї* мовної стихії і конвенційно пов'язаного з російським словом.

У цій колізії доцільно розрізняти літературну і культурну складові, що знаходяться між собою в асиметричних відношеннях. Розв'язання цієї колізії можливе в площині «лінгволітературного біному» (Барабаш), надзвичайно діалектичного суперечливого явища, втіленого Гоголем. Він є класичним прикладом культурного трансферу, в якому схрестилися етнічне коріння, старосвітська аура козацько-старшинського середовища, успадкована родинна двомовність у вигляді макаронічного змішування української мови з російською, віддалення від ґрунту і формування проімперського світогляду та багато інших більш-менш другорядних чинників. Інакше кажучи, Гоголь повторював у власному житті вже пройдені його земляками шляхи, відтворював панівну модель життєбудування, коли «в свідомості й поведженні національної шляхти природне *українство* дедалі помітніше фатальним чином відступало перед підколоніальним *малоросійством*» (Барабаш, 2013, с. 235). Зрозуміло, цей шлях «національного заламання світогляду» вилився в «усвідомлену апостазію Гоголя по відношенню до рідної мови і навспак – у глорифікацію мови російської» (Барабаш, 2013, с. 239). Однак у межах, здавалося б, тривіального шляху він зміг репрезентувати українську культуру на загальноімперських теренах саме завдяки «подивугідній гнучкості, адаптивності механізму *інтрамовного* “переналагодження”, відбору стилістичних засобів з метою оптимального розв'язання того або іншого художнього завдання» (Барабаш, 2013, с. 236). Проявлений в синтаксичних конструкціях, кальках український спосіб думання, а відтак, витворення «неправильної» *гоголівської* російської, ідіолекту літературної мови, дихотомії, контрапункту як влиття однієї мови в іншу –

це дія ментального переносу, подолання своєї *чужості* в нерідній мові з набуттям «нової мовної якості», «інспіруючого, збагачувального впливу» (Барабаш, 2013, с. 241). Сам механізм мовного трансферу вдало відтворив І. Оржицький, на якого покликається Ю. Барабаш в обґрунтуванні феномена Гоголя як агента впливу, переміщення і репрезентації українського світообразу. Як зауважує харківський філолог, «українські слова й форми товклися в тій геніальній і нещасній голові, навіть коли створювала вона речі, взагалі зі слов'янським ареалом не пов'язані» (Барабаш, 2013, с. 237).

Гоголь не став класиком української літератури, хоч вона готова була прийняти його в обійми і щедро ділилася своїми надбаннями, так само, як і він інспірував її, впливав на неї, ставав дороговказом для цілої плеяди літераторів. На думку Ю. Барабаша, «нехай і опосередковано, він став однією з ключових постатей в історії української літератури, духовної культури», а в контексті реальних діалогічних взаємин «російськомовним відгалуженням української культури, але при цьому як факт *російської літератури*» (Барабаш, 2013, с. 245). Так розв'язується питання неспівмірної конкуренції між більш універсальною культурою і втіленою виїмково в національному слові літературою. У цій опосередкованості та зміщенні об'ємів понять одночасно прокреслюється надзвичайно важлива методологічна проекція, на якій заґрунтована теорія культурного трансферу. Феномен Гоголя – це передовім «складні процеси кількасотлітнього російсько-українського культурного та літературного діалогу-взаємодії-взаємовпливу, а часом, ніде правди діти, й протистояння» (Барабаш, 2013, с. 249).

Подібна роздвоєність притаманна й українським письменникам, які послуговувались не однією *лінгва франка* як безпосередньо імперським конструктом, а тубільною мовою як найсильнішим виразником етносу та ідентичності. Співіснування двох мовних стихій у творчості І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка цілком вкладалося в лабільні, нетривкі схеми помежів'я, зламу століть, що в них не виробилися критерії художності і не усталився літературний канон. Порубіжні історико-літературні періоди функціонують не як послідовна зміна парадигм, а як принципово нелінійна система переналагодження та естетичної переорієнтації з безперервним пошуком нових мистецьких форм. Тому неусталені перехідні явища найкраще надаються до синергетичного дослідження «ігор на кордонах і з кордонами» (М. Шмітц-Еманс), зв'язок між ними проглядається в мерехтінні розподібнених структурних елементів, на основі яких створюються поки що аморфні, проміжкові естетичні явища. Злам століть увиразнює «півтони», «проміжні» варіанти, «художньо-стильові гібриди», всі ті ознаки полістильової схрещеності, що утворюють амальгамний тип письма (за класифікацією І. Лімборського). Позаяк на цій еклектиці тримаються навіть внутрішньо не пов'язані сполуки і тенденції взаємозаперечувального характеру, тип зв'язку між ними конвенційний, а радше дисипативний, вибірковий. Він дозволяє також відновити давню семантику центру і периферії, закріпити за ними перехресним шляхом контрастивні значення сутнісного і вторинного. Отже, амальгамність як манера письма, якість художності є запорукою зруйнування хибних стереотипів і, можливо, деконструкції імперської ідеології на естетичному рівні. Йдеться не лише про взаємопроникнення просвітницького реалізму, сентименталізму, передромантизму, романтизму і класичного реалізму, а про тяжіння та зумовленість мистецького процесу націєцентричною бароковою культурою. Амальгамні типи літератур відбирають їм потрібне з проминулих епох, пристосовуючи його до своїх історичних умов і соціокультурного контексту. І. Лімборський зауважує, що в них «не набув такого значного поширення почерпнутий у Ренесансі західноєвропейський індивідуалістичний модус, натомість значно більшого розвою дістало уявлення про “мінливість” особистості, її належність до корпоративної свідомості, що доповнювалося іноді тяжінням до постулювання ідеї націєцентричної замкненості» (Лімборський, 2006, с. 11). У порубіжні періоди ці настанови актуалізуються з найбільшою силою, оскільки «відбувається кардинальна перебудова макроструктури художнього мислення на шляхах утвердження нового канону» (Лімборський, 2006, с. 11).

Зрозуміло, що ця двоїстість сприяла двомовності як імперському політесу, що передбачав розщеплення мовної особистості українського письменника на декілька іпостасей: родинно-побутове, так би мовити, хатне спілкування, публічний імідж у своїй же спільноті, уявна або

реальна самопрезентація поза межами регіонального, місцевого (листування та живі контакти з російськими літераторами). Крім того, виконувані соціальні ролі часто не відповідали високому призначенню утвердження ідентичності і писання національним словом. Між ними утворювався розрив, порожнеча, яка заповнювалася надмірною увагою до російської літератури або висвітленням українських тем і реалій російською мовою. М. Зеров, обґрунтовуючи концепцію провінціалізму красного письменства на початковому етапі, пов'язує його з конкретними соціальними групами – провінціального дворянства, чиновництва середньої ланки, сільського духовенства. На думку вченого, і дворяни (Квітка, Гоголь-батько, Гребінка), і урядовці (Гулак-Артемівський, Кухаренко, Думитрашків), і духовенство (Писаревський, Олександрів, Кореницький) складала «дрібну провінціальну публіку», здатну на відтворення хіба що екзотики народного життя в лубочних формах. Хай там як, а це ж були прояви крайового автономізму, регіоналізму, консерватизму, «місцевого, куткового патріотизму», поєднані з включенням у наднаціональне утворення, в коло імперської культури. Цей синтез іноді виявлявся продуктивним, зосібна, в частині діалогічної взаємодії, перенесення української тематики в російську літературу, збагачення мовної норми діалектами, вирішення вкрай значущого питання імперської ідентичності за допомогою удаваної поліетнічності. О. Борзенко зазначає: «Розглядаючи цю ситуацію в аспекті культурного колоніалізму, можна говорити не лише про підкорення та опір, а й досить продуктивний досвід взаємозалежності й симбіозу... Образно кажучи, “українська душа” суттєво впливала на імперську культуру, особливо на етапі її ще наднаціонального побутування» (Борзенко, 2006, с. 24-25).

Подібна двоїстість, хитання між своїм і чужим, домом і світом, приватним і публічним створювало зону напруження між бажанням зберегти автентичність культури і прихованою денационалізацією, втратою тожсамості. Таке проміжкове становище поглиблювалося ще й тим, що саме українське суспільство розшарувалося між зросійщеною і зполонізованою шляхтою, козацькою старшиною, духовенством і селянами, єдиними носіями споконвічних патріархальних цінностей, не підвладних зовнішнім впливам та уніфікації. Існувало досить жорстке розділення між офіційною, так би мовити, писемною культурою та акумульованою в народній пам'яті усною традицією. Значною мірою під впливом ідей Гердера ця колізія розв'язувалася в літературній кодифікації *українськості* декількома мовами. Асиметрія між предметом і засобами його творення дає поштовх для продуктивних культурних моделей пограниччя, як-от, українська школа польського романтизму, українське відгалуження російської літератури та ін. Помітною є також присутність польської і російської оповідної традиції в українській прозі (Квітка, Гребінка, Куліш). Ці явища трансферу розкривають колоніальну ситуацію під кутом зору білінгвізму, а почасти й полілінгвізму, що є відображенням взаємин між центром і периферією.

Мовна карта України цього періоду показує мерехтіння територіальних діалектів, роль простонародної говірки у формуванні літературної норми, маркування суржигом політичних процесів, географічні відкриття, освоєння і заселення нових місць, граничні сусідства різного ґатунку. Взаємодія мовної норми і антинорми, лексиконів-тезаурусів різного рівня підпорядкування відбувається за принципом циркуляції, броунівського руху елементів мови, внаслідок чого народжуються ідіолекти, нові різновиди і комбінації мови-донора і мови-реципієнта. Причому до остаточного затвердіння якоїсь нової норми ще далеко, завжди залишається порожнеча або, навпаки, утворюються надлишки, які весь час перебувають у русі та схильні до розвою. У цьому відношенні Слобожанщина – яскравий приклад подібного мовного трансферу. Їй притаманна колоритна місцева мова як продукт перехресного сплетення багатьох регіональних діалектів. Політика колонізації сприяла витворенню перемішаних з українськими польської та російської мов. Вплив цих мовних гібридів був настільки потужним, що «навіть переселенці з Росії переходили тут на місцевий варіант російської мови з українськими» (Шерех, 1998, с. 411). Місцева ж українська верхівка охоче зросійщувалася в обмін на дворянські титули і посади. Знову ж таки повної русифікації не відбулося, особливо з огляду на те, що старосвітські люди виявляли особливий сентимент до рідної мови. Не слід забувати, що з виднокола харківських романтиків не зникає ідея національного відродження, вперше сформульована в понятті месіанізму і пов'язана саме з відкриттям нової якості і ширших виразальних можливостей української мови.

Своєрідна «обраність» Слобідського краю для зустрічі і схрещення впливів дозволяє вбачати в ньому ту саму зону анклаву, всередині якої здійснюються паралельні сюжети «німецького “опанування території”», польсько-латинської присутності у письменстві і загалом у культурі, і, найбільш потужного магістрального діалогу, де «український та російський сюжети харківської літератури назагал дуже тісно переплетені між собою» (Ушкалов, 2009, с. 90). Водночас, як і передбачено законами трансферу, це плетиво не стабільне і згодом починає розлазитися шляхом дистанціювання двох літератур на тлі популярної в тогочасній Європі ідеї самотності, етнічних відмінностей, індивідуальності форм національного самовираження. Начебто навмисно створена на порубіжжі XVIII–XIX ст. злотованість розпадається, зігравши свою «вибухову» роль у постанні модерного українського письменства. Л. Ушкалов вважає цю зрошеність літератур разом із заснуванням Харківського університету проявом імперської політики, яка, однак, «поклала початок і, сказати б, “національного себепізнання”, бо зовсім скоро на хвилі раннього романтизму з його “українофільським панславізмом” у Харкові зароджується “нова українська література”... Якраз ця обставина спричинилася до того, що з другої половини 1820-х років російська література на Україні перестає відігравати ту роль, що її вона відіграла в першій чверті XIX століття» (Ушкалов, 2009, с. 94).

Трансферний зсув, який проклав шляхи до самостійної літератури, утворюється багатьма чинниками: німецькою ідеалістичною філософією, національно-історичною доктриною Гердера, типологічною близькістю руссоїстських інтенцій до психоемоційного світу непонівченого цивілізацією прекраснодушного українського селянина. Мова йде не просто про нову точку відліку в історії красного письменства, а про утворення принципово інакшої парадигми мислення, заснованої на історичному розгортанні органічних форм мистецтва. Д. Чижевський звів цю сукупність факторів у такий спосіб: «Модерна література, переважно російська та польська, релігійні проблеми та німецька філософія приводять їх (харківських романтиків) до міркувань над проблемами філософії історії, а етнографічний інтерес, насамперед Срезневського, підводить їх безпосередньо до студіювання та захоплення українською народною поезією» (Чижевський, 1994, с. 372). Інтеріоризація історії в художньому слові природно позначалася на мовних процесах. Використання простонародної мови, її регіональних особливостей несло ідеологічне й культурне навантаження, ставало емблемою приналежності до національного руху. «Незіпсоване» граматичною і логічною правильністю усноповідне «селянське» слово в авторському тексті постає як прецедентне, значною мірою опозиційне щодо вишколеного імперією офіційного мовлення. Це була стратегія, програма, що зводилася до «фіксації на простонародній мові і пізнішому включенню її до колективної пам'яті не тільки в статусі літературної, але й загальнонаціональної» (Борзенко, 2006, с. 54).

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Теорія націєрозповідності проливає світло на українсько-російську двомовність, прояви диглосії, мультилінгвальність, що склалися в першій половині XIX ст. За аналогією до класичної моделі спротиву колоніалізму, в українській літературі мова імперії стає знаряддям завуальованої національної боротьби, контрдискурсом, що використовується для руйнування стереотипів і віртуозно випрацьованих імперських іміджів на кшталт малоросійства, суб'єкт мовлення *промовляє* з позицій не домінування, а поневолення, дискурсивного привласнення і культурної асиміляції. Втім у порівнянні із західноєвропейськими літературами українська розвивається за асиметричною моделлю: актуалізуючи мовний фактор, вона начебто уникає гострої політичної проблематики, глобальних тем, вдаючись натомість у своєрідний ескапізм, камерний світ побуту, внутрішнє життя персонажів, розв'язання етичних питань, невід'ємних від корпоративної і християнської моралі. На тлі ідилічної безтурботності та обмеженості світогляду сферою домашнього вжитку відбувається також відживлення ресурсів традиції, козацької героїки, що стають опосередкованим джерелом антиколоніального спротиву. Акцентування не так потоку мовлення, як його учасників, агентів прагматизує комунікацію, отже, сприяє виявленню в ній сфери людського. Створюються креолізовані варіанти мови, в яких бінарні опозиції сосюрівської лінгвістики лише допоміжні на тлі непередбачуваності і багатомірності людської поведінки. Антропологізація мовлення сприяє розумінню різноманітних моделей націєтворення та доволі гнучких, лабільних ідентичностей. При цьому культурна ситуація

білінгвізму сягає рівня метатексту, пояснюючись шляхами самовизначення української літератури, постання національного художнього слова всупереч політики уніфікації і кшталтування особливого варіанту російської мови, підривної, субверсивної, антиканонічної щодо імперського письма.

Бібліографічний список

- Барабаш, Ю. Я., 2013. Малоросійство і західнорусизм: сіамські близнюки. В: *Не відверну лиця. Штрихи до літературної автобіографії*. Київ: Темпора, с. 575–598.
- Баррі, П., 2008. *Вступ до теорії: літературознавство і культурологія*. Київ: Смолоскип.
- Борзенко, О. І., 2006. *Сентиментальна «провінція» (Нова українська література на етапі її становлення)*. Харків: Видавництво Харківського університету.
- Гребінка, Є. П., 1981. *Твори у 3 томах*. Київ: Наукова думка.
- Гоголь, М. В., 2008. *Зібрання творів у семи томах. Т. 2*. Київ: Наукова думка.
- Ільницький, О. М., 2014. Роздуми про «культуру» в імперії: (З перспективи російсько-українських взаємин, 1850–1850). В: Т. Гундорова, А. Матусяк (ред.) *Постколоніалізм. Генерації. Культура*. Київ: Лаурус, с. 17–25.
- Каппелер, А., 2001. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії, *Київська старовина*, 5, с. 8–20.
- Kołodziejczyk, D., 2014. “Język (i) postkolonialności – historia studiów postkolonialnych w zarysie”. *Porównania* 15. С. 19–32.
- Лімборський, І. В., 2006. *Парадигматика західноєвропейського та українського Просвітництва: проблеми типології та національної ідентичності*. Доктор наук. Автореферат. Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України.
- Маланюк, Є. Ф., 2015. *Малоросійство*. Київ: Український ПРІОРИТЕТ.
- Павлишин, М. Р., 1997. *Канон та іконостас: Літературно-критичні статті*. Час, Київ с. 223–236.
- Саїд, Е., 2007. *Культура й імперіалізм*. Київ: критика.
- Ушкалов, Л. В., 2009. Національні світи слобідської літератури. *Актуальні проблеми слов'янської філології*, 20, с. 87–96.
- Чижевський, Д. І., 1994. *Історія української літератури (від початків до доби реалізму)*. Тернопіль: Феміна.
- Шерех, Ю. В., 1998. Пролегомена до вивчення стилю та мови Г. Сковороди. *Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології*. Харків: Фоліо, с. 364–412.
- Шкандрій, М., 2004. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби. Київ: Факт.

References

- Barabash, Yu. Ya., 2013. *Malorosiistvo i zakhidnorusyzm: siamski blyzniuky*. In: *Ne vidvernu lytsia. Shtrykhy do literaturnoi avtobiohrafii. [Malorossianism and Western Russianism: Siamese twins. I will not turn away my face. Strokes to a literary autobiography]*. Kyiv: Tempora, s. 575–598. (in Ukrainian).
- Barri, P., 2008. *Vstup do teorii: literaturoznnavstvo i kulturolohiia*. [Introduction to Theory: Literary Studies and Cultural Studies]. Kyiv: Smoloskyp. (in Ukrainian).
- Borzenko, O. I., 2006. *Sentymentalna «provintsiiia» (Nova ukrainska literatura na etapi yii stanovlennia)*. [Sentimental "province" (New Ukrainian literature at the stage of its formation)]. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho universytet. (in Ukrainian).
- Hrebinka, Ye. P., 1981. *Tvory u 3 tomakh*. [Works in 3 volumes]. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Hohol, M. V., 2008. *Zibrannia tvoriv u semy tomakh*. [Collected works in seven volumes]. Т. 2. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Ilnytskyi, O. M., 2014. Rozdumy pro “kulturu” v imperii: (Z perspektyvy rosiisko-ukrainskykh vzaiemyn, 1850–1850). [Reflections on “culture” in the empire: (From the perspective of Russian-Ukrainian relations, 1850–1850)]. *Postkolonializm. Heneratsii. Kultura*. Kyiv: Laurus. S. 17–25. (in Ukrainian).
- Kappeler, A., 2001. Mazepyntsi, malorosy, khokhly: ukraintsi v etnichnii iierarkhii Rosiiskoi imperii.

- [Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the ethnic hierarchy of the Russian Empire]. *Kyivska starovyna*, 5, pp. 8–20. (in Ukrainian).
- Kołodziejczyk, D., 2014. “Język (i) postkolonialności – historia studiów postkolonialnych w zarysie”. *Porównania* 15. S. 19–32. (in Poland).
- Limborskyi, I. V., 2006. *Paradyhmatyka zakhidnoievropeiskoho ta ukrainskoho Prosvitnytstva: problemy typolohii ta natsionalnoi identychnosti*. [Paradigmatics of the Western European and Ukrainian Enlightenment: problems of typology and national identity]. Doktor nauk. Avtoreferat. Instytut literatury imeni T. Shevchenka NAN Ukrainy. (in Ukrainian).
- Malaniuk, Ye. F., 2015. *Malorosiistvo*. [Malorossiystvo]. Kyiv: Ukrainskyi PRIORYTET. (in Ukrainian).
- Pavlyshyn, M. R., 1997. *Kanon ta ikonostas: Literaturno-krytychni statii* [Canon and Iconostasis: Literary and Critical Articles]. Chas, Kyiv, s. 223–236. (in Ukrainian).
- Said, E., 2007. *Kultura y imperializm*. [Culture and imperialism]. Kyiv: krytyka. (in Ukrainian).
- Ushkalov, L. V., 2009. Natsionalni svity slobidskoi literatury. [National worlds of Sloboda literature]. *Aktualni problemy slov'ianskoi filolohii*. 20. S. 87–96. (in Ukrainian).
- Chyzhevskyi, D. I., 1994. *Istoriia ukrainskoi literatury (vid pochatkiv do doby realizmu)*. [History of Ukrainian literature (from the beginnings to the era of realism)]. Ternopil: Femina. (in Ukrainian).
- Sherekh, Yu. V., 1998, Prolegomena do vyvchennia styliu ta movy H. Skovorody. [Prolegomena to the study of style and language by G. Skovoroda]. *Porohy i zaporizhzhia: Literatura. Mystetstvo. Ideolohii*. Kharkiv: Folio, s. 364–412. (in Ukrainian).
- Shkandrii, M. V., 2004. V obiiimakh imperii: Rosiiska i ukrainska literatury novitnoi doby. [In the arms of the empire: Russian and Ukrainian literature of the modern era]. Kyiv: Fakt. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 29 жовтня 2025 року.

Artur Malynovsky

BILINGUALISM OF UKRAINIAN PROSE OF THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY: THE PROBLEM OF CULTURAL TRANSFER

The article aims to study the first half of the nineteenth-century Ukrainian prose as a transitional system in a bilingual situation. Research objectives include the study of empire speech codes in terms of national narrative, poetics, and rhetorics specific to Ukrainian-Russian intertextuality and the determination of postcolonial deconstruction.

Ukrainian literature develops according to an asymmetrical model: by actualizing the language factor, seemingly avoiding acute political issues, resorting to a kind of escapism, reflecting the intimate world of everyday life, the inner life of characters, and the resolution of ethical issues inherent in corporate and Christian morality. Against the background of idyllic carelessness and the limitation of the worldview to the sphere of domestic use, there is also a revival of traditions, which becomes an indirect source of anti-colonial resistance. Creolized variants of the language are created against the background of the multidimensionality of human behavior. At the same time, the cultural situation of bilingualism reaches the level of metatext, being explained by the ways of self-determination of Ukrainian literature, the emergence of a national artistic word contrary to the policy of unification, and the formation of a special variant of the Russian language, subversive, anti-canonical in relation to imperial writing.

Bilingualism is described as a communicative space in which official and alternative speech, imperial discourse, and anti-colonial resistance coexist. The tension between them creates the ground for numerous figures of postcolonial speech. It is characterized by a subversive, self-revealing tone, a hidden pathos of debunking the respectful attitude to the language of the colonizer. It is also about the maturation of Ukrainian literature in the national language in terms of hybrid identity, the integration of the upper circle of society in the imperial circles. The asymmetrical relationships between identifying oneself with the empire, the plots of official careers, official biographies, independent language behavior, and mental space are traced. The divergence between following the distorted national and psychological malorossian identity and the historical memory of ethnic roots, the place of Ukrainian

statehood origin, and the connection with ancient traditions are revealed. The phenomenon of marginality appeared in the crossing of these components, with an almost inseparable center and periphery. They constantly intermingle and create the phenomena of diglossia, multilingualism, speech interference. The interaction of the donor language and the recipient language is based on the principle of transfer, recognition, assimilation on the margins of the discourse of power and its transformation into speech with opposite meanings. The complex language map of Ukraine illustrates the permanence of imperial policy, which only changed the forms of its presence in the subordinate territories and according to the conjuncture moved the assimilation boundaries towards complete absorption, appropriation, or apparent demonstration of ethnic identity. The application of the transfer methodology allows us to understand the complexity of nowadays integrational processes in Ukraine in the context of the cultural and historical situation in the first half of the XIX century.

Key words: *bilingualism, hybrid identity, imperial imagology, creolization, cultural transfer.*